हरिः ॐ

सुज्ञने शान.



સંગ્રાહક—રેવાશંકર ગણપતરામ ભટ્ટ.

સાખી. વિચારશે વિચારવંતા, વિચારવાનું હશે:
તમે તમારૂં જાણિ લેજો. હું મારૂં કહિ દઉં.

વડોદરા,

સં. ૧૯૭૬. [illegible]

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तमःसत्व विभक्त कर्मदृक्।
स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्
भवाटवीं याति न शर्म विंदति॥ भरत.

"આ દુસ્તર પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં માયાએ નાખેલો, રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણથી જુદાં જુદાં વહેંચાયલાં કર્મોનેજ પોતાનું કર્તવ્ય સમજનારો આ જીવ સમુદાય, જેમ વ્યાપારીઓનો સંઘ ધન ઉપાર્જન કરવાની ઇચ્છાથી ભટકતો ભટકતો વનમાં ચાલ્યો જાય છે તેમ, સુખ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી સંસારરૂપ વનમાં ચારે તરફ ભટકે છે, પરંતુ ત્યાં આગળ સુખ પામતો નથી."

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तःसङ्गवर्जितः।
निर्वैरःसर्वभूतेषु यःस मामेति पाण्डव॥

"હે અર્જુન! જે મારે અર્થે કર્મ કરનારો, હુંજ જેને મુખ્ય છું એવો, મારો ભક્ત, સંગનો ત્યાગ કર્યો છે જેણે એવો અને સર્વ ભૂતોમાં વૈરરહિત છે તે મને પામે છે."

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥

"જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે, કેમકે સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરે છે, ત્યાં નિગ્રહ શું કરી શકશે?"

અર્પણ-હેતુ.

સુખરૂપ સ્વને ભૂલી મરૂચિકારૂપ સુખને ખોળતાં, વાસ્તવિક માર્ગ ભૂલી વિમાર્ગમાં અથડાતા, ષડ્ રિપુઓએ લુંટાઈ ઘવાયેલા, ત્રિવિધ તાપે તપેલા, આશા નદીના કંપમાં ફસેલા સહચારી પ્રવાસી મિત્રોને—

મુ. ભવવન.

વસ્તુતઃ હું પણ આપથી અભેદ, ભેદે તમારા જેવોજ, આ ભવ વનમાં અનંતકાળથી પ્રવાસ કરતો પ્રવાસી છું. પ્રાપ્ત પ્રવાસમાં સાંભળવામાં, જોવામાં, ભણવામાં, સમજવામાં અને અનુભવવામાં આવ્યું તે, આ રૂપે અર્પાય છે. તેને વિચારવા કૃપા થશે તો મિત્રધર્મે કરાયલું કર્તવ્ય સુફળ થશે એમ મનાયું છે.

માનવ માત્ર સુખને ઈચ્છે છે: પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે? તેના યથાર્થ સ્વરૂપને અને શાથી-શેમાંથી મળે છે, તેનું યથાર્થ ભાન ન હોવાથી, સૃષ્ટ પદાર્થોમાંજ તે મેળવવા સતત ખટપટો કરે છે. સૃષ્ટિ શું છે? શીષ્ટો કહે છે કે એ એક ન સમજાય તેવો કોયડો છે. એ છે કે નહિ! તેનું ઉત્તર-સૃષ્ટ પદાર્થોમાં અપૂર્ણતા, ક્ષય અને નાશ, આ ત્રણ દોષો સ્વભાવસિદ્ધ છે. જે દૂર કરી શકાય તેવા નથી: છતાં તેને ટાળવા યત્ન કરવામાં ગુંથાયાથી હજુ પૂર્ણ, અજર, અવિનાશી અને દુઃખ સંબંધથી રહિત સુખ, મેળવી શકાયું નથી એમજ છે.

વાસ્તવિક સુખ સ્થાને પહોંચવા ઈચ્છતા પ્રવાસીઓને.

અમુક અમુક માર્ગે જવાય છે, તે તથા તે તે માર્ગે જે જે અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા હોય તે અને કેવા કેવા સાધન સંપન્ન થઈ જવાય છે તે, જો કથવામાં આવ્યું હોય તો તેમને સગવડકર થાય એ આમાં-અર્પવામાં હેતુ છે.

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બે માર્ગમાંના કયે માર્ગે જવું તે પોતપોતાના સંસ્કાર અને તદનુસાર પુરુષકારને આધીન છે. યોગ્ય પ્રયત્નથી સંસ્કાર બદલાય છે, ભોક્તૃત્વ-અદૃષ્ટ અન્યથા થતું નથી; વગેરે જાણવામાં હોય તો ઘણો લાભ થાય છે. પ્રવાસ સુફળ થાય છે. આ મારું સ્વાધીન મત છે.

અહિં કહેવાયલું સર્વે સ્વીકારવું-આચરવું એવો દુરાગ્રહ નથી. યોગ્ય મનાય તે સ્વીકારવું-આચરવું. યોગ્યાયોગ્ય શું? તે સુવિચારથીજ સમજાય છે. "सुज्ञेषु किं बहुना."

વડોદરા, વિ. સં ૧૯૭૬, મહારાત્રી.	તરશ્યો પ્રેમામૃત તણો, આપ કૃપા અભિલાષી; ભવાટવીમાં ભટકતો, છું હું એક પ્રવાસી.

અર્પનાર.

गतं न शोचयेद्धिमान्भविष्यं नानुचिंतयेत्।
सुखेन निर्वहेत्कालं वर्तमानेन वर्तयेत् ॥

હું સહચારી સાથે વિ. સં. ૧૯૫૨ ના જેઠ વદી ૭ ને શુક્રવારે સાંજના સાડાપાંચ વાગે વેરાવળ સ્ટેશને ઉતર્યો. વાહન કરી પ્રભાસક્ષેત્રમાંના પરંપરાથી મનાયલા તીર્થ પુરોહિતને ત્યાં ગયો. આવશ્યક વાતચિત અને ભોજનાદિ વ્યવહારથી નિવૃત્ત થયો અસહનીય ઉષ્ણતાએ ગૃહના ઉપરની અગાશીમાં જવા પ્રેર્યો ત્યાં પડેલા આસ્તરણને જોઇ વિશ્રાન્તિ લેતો તે ઉપર લોટયો

શરીરનો ખળભળાટ કાંઇક શમ્યો કે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ, કોઇપણ સમયે અને કોઇપણ પ્રયત્ને અન્યથા ન થાય એવી થયેલી ભુલ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ હૃદયમાં અકથ્ય વેદના ઉદ્ભવી, જે ઉપાયશૂન્ય સમજાયાથી હૃદયભાર અશ્રુરૂપે વહેવા માંડયો. ત્યાં સહચારીનું આવવું થયું. આવતામાં સ્થિતિ કળી જઇ પૂછયું કે, આ કરવું શું યોગ્ય છે? ને હોય તો શું કારણ? કારણજ જ્યાં કારણ પૂછતું હોય ત્યાં શું કહેવાય! ડુમો ભરાયો. હૃદય ચીરાયું ને કંઠ મુક્ત થયો. પૂછનાર પરિસ્થિતિ સમજી વધ્યું: માર્ગમાં પ્રસંગવશાત્ આપે આમ કહ્યું હતું:— "બુદ્ધિમાન્ ગતનો શોચ કરતા નથી, તેમ ભવિષ્યનું અનુચિંતન

કરતા નથી, પણ આવતી ક્ષણો પોતાની સાથે જે ભોગ્ય લાવે તેને અવિકળપણે વ્યવસ્થિત કરી ભોગવે છે અને પ્રાપ્ત કર્તવ્યો આદરતાં—આચરતાં કાળનું નિર્વહન સુખવડે કરે છે." એ શું સ્મરણમાંથી દૂર થયું છે કે અન્યને કહેવા પૂરતું છે? આ સાંભળતાની સાથે ઉપજેલો શોક શમ્યો અને વદાયું કે "यद्भावि तद्भवतु" થવું હોય તે થાવ.

"प्रारब्धं बलवत्तरं.... भोगेन तस्य क्षयः।" श्री शंकर.

"स्वकर्म सूत्रग्रथितो हि लोकः।" श्री राम.

આ સૃષ્ટિ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ કર્મ છે. કર્મ એટલે કર્તાના વ્યાપારોએ કરી જે સધાય, કિંવા કર્તાની ક્રિયાઓએ જે પ્રાપ્ય તે કર્મ.

જેમ એકજ કાળ અવસ્થા ભેદે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ એવી ત્રણ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એકજ કર્મ અવસ્થા ભેદે સંચીત, પ્રારબ્ધ અને આગામી અથવા ક્રિયમાણ એમ ત્રણ સંજ્ઞાને પામે છે. અનેક ગત જન્મોમાં સંચય થયેલાં ફળારંભ રહિત જે કર્મો તે સંચીત. સંચીત કર્મોમાંથી પરિપક્વ થયેલ અને વર્તમાન શરીરનાં આરંભક કર્મો તે પ્રારબ્ધ પ્રારબ્ધ કર્મજનિત ભોગો ભોગવતાં વર્તમાન શરીરમાં કરાતાં અને ભવિષ્ય કાળમાં ફળ દેનારાં તે આગામી કર્મ.

સંચીત કર્મ અંતઃકરણ ઉપહિત સાક્ષિનિષ્ઠ અજ્ઞાનની આવરણ શક્તિમાં રહે છે, પ્રારબ્ધ કર્મ અંતઃકરણ ઉપહિત સાક્ષિનિષ્ઠ અજ્ઞાનની વિક્ષેપ શક્તિમાં રહે છે, અને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખદુઃખના ભોગરૂપ ફળને આપે છે. આગામી કર્મ અંતઃકરણનો કર્તારૂપ વૃત્તિમાન્ અંશ જે અહંકૃતિ તે અહંકૃતિનું સાક્ષી સાથે જે ભ્રમજ તાદાત્મ્ય તે ભ્રમજ તાદાત્મ્યમાં રહે છે. આ તાદાત્મ્યનેજ ચિત્-જડ ગ્રન્થી કહે છે.

સંચીત્ કર્મનો નાશ જ્ઞાનાગ્નિએ કરી થાય છે. પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ મન, વાણી અને શરીરે કરી પ્રારબ્ધ ભોગ સમાપ્ત થયેજ થાય છે. ક્રિયમાણ અથવા આગામી કર્મનો નાશ બ્રહ્માત્મૈક્ય સાક્ષાત્કારથી થાય છે. એવા સાક્ષાત્કારવાનને ક્રિયમાણ કર્મનો લેપ થતોજ નથી.

પ્રવૃત્તિ પરાયણ જનો સ્વેચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ માટે વલખાં મારે છે. તે સિદ્ધિને કોઇ પ્રારબ્ધાધીન, કોઇ પુરુષ પ્રયત્નાધીન ને કોઇ ઉભયાધીન માને છે. એ પક્ષત્રયના વિષયમાં ઘણા ઘણા શંકા સમાધાનના વાદો વદાય છે.

સર્વ પુરુષની જેમાં પ્રીતિ છે એવા જે અર્થ તે પુરુષાર્થ, તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. એમ ચાર પ્રકારના ગણી તેને પુરુષાર્થચતુષ્ટય કહે છે. એ પુરુષાર્થચતુષ્ટયમાં મનુષ્યનાં સર્વ

કર્તવ્યોનો સમાસ થાય છે, એ સિદ્ધ કરવા યથામતિ સર્વનો અભિલાષ અને પ્રયત્ન હોય છે. તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સારૂ પુરુષકાર અને પ્રારબ્ધની આ પ્રકારે વ્યવસ્થા સુખદ મનાઇ છે. ધર્મ મોક્ષની સિદ્ધિ પુરુષકારને આધીન છે, અને અર્થ કામની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધાધીન છે. સદ્વિચારી, સત્યવાદી, સ્વધર્મનિષ્ઠ, અદ્ગુણી ઇત્યાદિમાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે. કેમકે તેમાં અન્યના અપેક્ષા નથી. અર્થ–કામ પરતંત્ર છે. ભોગનાં સાધન તે અર્થ, તેથી થતો વિષયનો યથેચ્છ ભોગ તે કામ. એ અર્થ કામમાં પરની આવશ્યકતા છે, તેથી તે પરતંત્ર. પ્રારબ્ધથી જે એ પરતંત્ર મળી આવે તેને રાગ–દ્વેષનો ભાવ દબાવી ભોગવતાં, જે સ્વતંત્ર છે તે પામવા પુરુષે પ્રયત્ન આદરવો–આચરવો, આ રીતિએ જોતાં યોગ્ય છે.

કાયિક, વાચિક અને માનસિક ક્રિયારૂપે ત્રિવિધ કર્મના વિહિત અને નિષિદ્ધ એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં વિહિત કર્મના વિધિ સમાન હોવા છતાં પણ સંકલ્પકૃત ભેદને લીધે, સકામ અને નિષ્કામ એવા બે ભેદ પડે છે. અભ્યુદય આપે તે સકામ અને નિઃશ્રેયસ્ પમાડે તે નિષ્કામ. વિહિત કર્મને કેવળ કર્મની અને નિષિદ્ધ કર્મને વિકર્મની સંજ્ઞા છે. આ બે પ્રકારથી શેષ જે તુષ્ણીભાવ તે અકર્મ કહેવાય છે. વિહિત નિષિદ્ધ કર્મ ધર્માધર્મનાં જનક છે, માટે તેને ધર્માધર્મ કર્મ પણ કહે છે.

સ્વભાવસિદ્ધ સહજ ક્રિયાઓ રૂપ કર્મો ધર્માધર્મનાં જનક નથી ગણાતાં. વિહિતકર્મ નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રાયશ્ચિત એમ ચતુર્વિધ છે. પ્રકારાન્તરે સાત્વિક, રાજસ્ અને તામસ્ એમ ત્રિવિધ છે. તેનું ફળ સુખ, દુઃખ, મોહ અથવા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને પ્રમાદ છે.

વિહિત કર્મ જે શુદ્ધિ, ઉપાસના અને યજ્ઞાદિ શુભકર્મ છે; તે પુણ્યરૂપ અપૂર્વનું જનક છે. અપૂર્વ એટલે કર્મની સૂક્ષ્માવસ્થા અને ફળની પૂર્વાવસ્થા; આને અદૃષ્ટ પણ કહે છે. એ શુભકર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિ છે. તેથી દેવગોની પ્રાપ્ત થાય છે નિષિદ્ધ કર્મ જે અશુદ્ધિ, અસત્ય અને હિંસાદિ અશુભ કર્મ છે તે પાપ રૂપ અપૂર્વનું જનક છે, અને તેનું ફળ નરકાદિ છે. તેથી પશુ યોની પ્રાપ્ત થાય છે વિહિત નિષિદ્ધ કર્મનો જેમાં સમાવેશ થાય છે, તે મિશ્ર કર્મ કહેવાય છે, તે પુણ્ય પાપરૂપ અપૂર્વનું જનક છે. ઉચ્ચ નીચ મનુષ્ય જન્મ તેનું ફળ છે. અધિક પુણ્ય અને ન્યૂન પાપ જેમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય દેવ સમાન ગણાય છે, અને અધિક પાપ અને ન્યૂન પુણ્ય જેમાં પ્રતીત થાય તે મનુષ્ય પશુ સમાન ગણાય છે.

વિહિત નિષિદ્ધ અથવા શુભાશુભ કર્મો પોતાથી અંતરાય રહિત ઉત્તર કાળમાં અનુક્રમે ધર્માધર્મની અથવા પાપ પુણ્યની

ઉત્પત્તિ કરે છે. તે ધર્માધર્મ અંતઃકરણમાં વાસના એટલે પૂર્વાં પૂર્વના અભ્યાસે ફરી ચિત્તમાં વસતા ચિત્તગત્ સંસ્કારરૂપે–બીજ રૂપે રહે છે; અને કાળાન્તરે તેઓનાં સુખદુઃખરૂપ ફળ થાય છે. આ પ્રકારે શુભાશુભ કર્મોજ ધર્માધર્મરૂપ અપૂર્વદ્વારા સુખ દુઃખરૂપ ફળનાં હેતુ છે. લોક પોતાના કર્મસૂત્રવડેજ ગુંથાયલો છે.

વાસના અને અદૃષ્ટ એ બે શુભાશુભ કર્મના અંકુર છે. શુભ કર્મથી શુભવાસના અને ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ એ બે અંકુર થય છે; અને અશુભ કર્મથી અશુભ વાસના અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ એ બે અંકુર થાય છે. શુભ વાસનારૂપ અંકુરથી શુભકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને ધર્મરૂપ અંકુરથી સુખનો ભોગ થાય એજ પ્રકારે અશુભ વાસન રૂપ અંકુરથી અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય અને અધર્મરૂપ અંકુરથી દુઃખનો ભોગ થાય. આ બે અંકુરો-માંથી વાસનારૂપ અંકુરનો ઉપાયથી નાશ થાય છે, અને અદૃષ્ટ રૂપ અંકુરનો તો ફળની ઉત્પત્તિ વિના કોઇપણ પ્રકારે નાશ થતોજ નથી અશુભ કર્મથી ઉપજેલ અશુભ વાસનારૂપ અંકુરનો સત્સંગાદિ ઉપાયે નાશ થાય છે, અને શુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ શુભ વાસનારૂપ અંકુરનો દુઃસંગાદિથી નાશ થાય છે. એ રીતે પ્રવૃત્તિના હેતુ વાસનારૂપ અંકુરનો પુરુષ પ્રયત્ને નાશ થાય અને ભોગના હેતુ અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો ભોગ કરી નાશ થાય. અર્થાત્ વાસનારૂપ અંકુરમાં અન્યની પ્રાપ્તિરૂપ વિકાર અને

મળની નિવૃત્તિ તથા ગુણની પ્રાપ્તિરૂપ સંસ્કાર કરી શકાય, પણ અદૃષ્ટરૂપ અંકુરનો તો ભોગેજ ક્ષય થાય. અંતઃકરણની વાસનાઓ શુભ થતાં સુખદુઃખના ભોગ સમયે પણ શુભ વાસનાઓ શુભકર્મો પ્રતિજ પ્રેરે છે, અને તેથી શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહી મનુષ્યો નિઃશ્રેયસ્નાઃ અધિકારી થાય છે. આવો શાસ્ત્રાદેશ છે. અદૃષ્ટનો જ્યારે ભોગથીજ ક્ષય થવાનો છે ત્યારે એ અંશ ઉપર અપેક્ષા રાખી વાસનારૂપ અંશનેજ શુદ્ધ સંસ્કારી કરવા પુરૂષે પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે ને તે સ્વતંત્ર પણ છે.

"तंतमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः ।" श्रीकृष्ण.

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય કહેવાય છે. અનિશ્ચિત સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક તત્ત્વને મન કહે છે. મનને નચાવનાર પુર્વાર્જિત અનેક સંસ્કારોનાં ચિત્ર જેમાં ચિત્રિત છે એવું જે તત્ત્વ તે ચિત્ત છે જે તત્ત્વથી સારાસાર નિર્ણય કરી નિશ્ચય થાય છે તે બુદ્ધિ છે. જે તત્ત્વના બળથી જીવ પોતાને આ વિરાટ બ્રહ્માંડથી એક સ્વતંત્ર સત્તારૂપ માને છે તે અહંકાર છે.

ચિત્ત મનનો અને અહંકાર બુદ્ધિનો અંતર વિભાગ છે. ચિત્તમાં કર્મના બીજરૂપ સંસ્કાર અંકિત છે તે પાછળથી પડદા

દેખાડે છે, તેથીજ મન અહર્નિશ ચંચળ હોઇ નાચ્યા કરે છે, એજ પ્રકારે બુદ્ધિ તત્ત્વનું ચાલન અહંકારથી થાય છે. જે જીવમાં અહંકાર હોય તેવો તે પોતાને માને અને બુદ્ધિનું ચાલન પણ તેજ પ્રમાણે થાય. સંસારી મનુષ્યને જેમ સ્ત્રી માયા રજ્જુથી બાંધી વ્યવહાર કરાવે છે તેમ ચિત્ત મનને અને અહંકાર બુદ્ધિને ફસાવી કાર્ય કરાવે છે.

અહંકારના શુદ્ધ અને મલીન એવા બે ભેદ છે હું પુરુષ, સ્ત્રી, અમુક જાતિ, ધની નિર્ધનિ, સબળ દુર્બળ, પંડિત કે મૂર્ખ છું, એ મલીન અહંકાર છે. હું વેદજ્ઞ, તત્ત્વજ્ઞ, બ્રહ્મજ્ઞ કે બ્રહ્મ છું એ શુદ્ધ અહંકાર છે. અશુદ્ધ અહંકાર જીવને ઇંદ્રિઓમાં જોડી નીચે પાડે છે, અને શુદ્ધ અહંકાર સાધકને ઉર્ધ્વગામી કરે છે

વાસના-સંસ્કારથી કર્મ, કર્મથી વાસના, આ પ્રકારે વાસનાનું ચક્ર અને જીવનું આવાગમન ચાલુ રહે છે. પૂર્વ કર્માર્જિત કર્મ સંસ્કાર અથવા આ જન્મના સંગની સ્મૃતિ જેવી ચિત્ત ઉપર અંકાઇ રહે છે તેવીજ આસક્તિ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે આસક્તિ અનુસાર આસક્તિના વિષયમાં બંધાઇ રહે છે. ચિત્ત અને મનના યુગ્મથી આસક્તિનો જન્મ થાય છે. જેમ પુત્ર પિતાના પ્રજા તંતુની રક્ષા કરીને પિતાના અધિકારને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આસક્તિના બળથી મન ખેંચાઇને આસક્તિ સંબંધી

વિષયને ધારણ કરી સૃષ્ટિ ચક્ર તરફ ધકેલે છે.

અહંકાર અને બુદ્ધિથી ભાવ તત્ત્વનો ઉદય થાય છે. પ્રપંચમય દૃશ્યનો અનુભવ ભાવ તત્ત્વથી થાય છે. અર્થાત્ ભાવ તત્ત્વના સહાયથી દૃશ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન દૃષ્ટાને થાય છે. એ ભાવના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે પ્રકાર છે. અશુદ્ધ ભાવ બુદ્ધિને વિષયવત્ કરી દે છે, અને શુદ્ધ ભાવ ક્રમથી બુદ્ધિને બ્રહ્મપદમાં પહોંચાડે છે.

મનુષ્ય માત્ર આ બે તત્ત્વથી પ્રેરાઈ કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મ કરવા સમર્થ થાય છે. આસક્તિવશ થઈ કર્મ કરે છે અથવા ભાવવશ થઈ કર્મ કરે છે. આસક્તિમાં પરતંત્રતા–પરાધીનતા છે, અને ભાવમાં સ્વતંત્રતા–સ્વાધીનતા છે. વિષયો ઘણા હોવાથી આસક્તિ ઘણા પ્રકારની છે, પરંતુ શુદ્ધભાવ તો અદ્વૈત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બ્રહ્મપદ અદ્વૈત છે. અશુદ્ધ ભાવ આસક્તિથી દબાય છે, અને શુદ્ધ ભાવથી તો આસક્તિ નહિવત્ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જે જે ભાવથી ભાવિત હોય તે તે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આસક્તિરહિત કર્તા પરને પામે છે.

નિર્વિવાદિત છે કે, અસત્ય અને અન્યાય દુઃખપ્રદ છે. જ્યાંસુધી પોતે પોતાને ભૂલેલું રહેવાશે ત્યાંસુધી એ થવાનું. સુખ રૂપ દુઃખ મળવાનું.

જે સુખ શંકા અને ભયમિશ્ર હોય, તે સુખ સુખ નથી; પણ તે સુખાભાસજ છે. વાસ્તવિક સુખ તો નિશંક અને નિર્ભય થવાય તે છે; માટે જે કરવાથી નિશંક અને નિર્ભય થવાય, તેજ પરમ કર્તવ્ય છે.

હું કોણ છું? આ બધું કયેમ થયું છે? આનો કર્તા કોણ છે? અહિં ઉપાદાન શું છે? આ ચાર પ્રશ્નો સંબંધી પતા વિચાર વિચારણીય છે. નિશ્ચિત વિચારથી જેટલું નિશંક થવાય છે તેટલુંજ નિર્ભય થવાય છે.

પ્રતિદિન આત્માને વિમળ અને શાન્ત ચિત્તે વિચારવું. નિર્મળ, વિશદ અને નિધુડ અર્થને ધારવો; ધર્માભાસક કર્મ જાળને ત્વરાએ ત્યજવી. સત્યધર્મનો આશ્રય કરી પરમ સુખને ભજવું. વિપરિત વિપરિતકર છે.

પ્રથમ નિજના અધિકારને તપાસી તદનુસાર કાર્યનો, સ્થાન, સમય, ઉપકરણ અને આત્મબળનો વિવેક રાખી, આરંભ કરવો એ ડહાપણ છે.

ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય શૌચ, ઇંદ્રિય નિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય, અક્રોધ, આ દશને સર્વ કાળના, સર્વ દેશના, સર્વ ધર્મના ધાર્મિકોએ ધર્મ રૂપ માન્યાં છે કદાપિ સ્થાન, સમય, પરિસ્થિતિ અને રુચિભેદે વેષ બીજો પેહેરાવાયો હોય તો પણ આત્મા તો એજ છે.

આચાર, વિચાર અને ઉચ્ચારથી અન્યનાં તન, મન અને ધન બગડે તે તથા પોતાનાં સુખ-સગવડ માટે બીજાનાં સુખ-સગવડનો ભોગ લેવાય તે અધર્મ છે-પાપ છે એ યથાશક્તિ અકર્તવ્ય છે. આચાર વિચાર અને ઉચ્ચારથી અન્યનાં તન, મન અને ધન સફળ થાય તે તથા બીજાનાં સુખ-સગવડ માટે પોતાનાં સુખ-સગવડનો ભોગ અપાય તે ધર્મ છે-પુણ્ય છે. એ યથાશક્તિ કર્તવ્ય છે.

અપૂર્ણતા, ક્ષય અને નાશ જે સૃષ્ટ પદાર્થમાં સહજ છે તેને મમત્વ બાંધી પૂર્ણ, અક્ષય અને અવિનાશી કરવા મથવું એ જેમ મૂર્ખતા છે તેમ જાતિભોગ અને મરણ જે શરીરનાં સહજ છે તેને અન્યથા કરવા મથવું, એ પણ મૂર્ખતા જ છે.

બીજો શું કરે છે તે આપણે જોવાનું-કરવાનું નથી, પણ આપણે કરવા યોગ્ય શું છે તે જોવાનું-વિચારવાનું-કરવાનું છે.

સમય, સ્થાન, દ્રવ્ય અને આત્મબળ-શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ-નિશ્ચય આ ચાર, વ્યાવહારિક કોઇપણ કાર્ય સાધવામાં સાપેક્ષ છે; અને તદનુસાર કાર્ય કરાય તો સુફળ થાય છે, પરંતુ પારમાર્થિક સાધવામાં તો શ્રદ્ધા શિવાય અન્ય ત્રણની અપેક્ષા નથી તેમ તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ સ્વાધીન પણ નથી. આમ છે તોપણ યદૃચ્છા પ્રાપ્ત સ્થાન, સમય અને દ્રવ્યને પારમાર્થિકમાં યોગ્ય યોજવાં એ કર્તવ્ય છે

મુવાને રડવું, જીવતાને મારવું, પોતાને ઓળખવું નહિ ને બીજાને ઓળખવા મથવું, બીજો શું કરે છે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવું અને પોતાના કર્તવ્યને ભૂલવું, બીજાને ઉપદેશવા પાંડિત્ય

ધરવું અને પોતે લેવાના ઉપદેશને વીસરવું, બીજાના ગુણમાં દોષારોપ કરી દોષરૂપ જોવું અને દેખાડવું, પોતાના દોષને રૂપાન્તર કરી ગુણરૂપ દેખાડવું, ગુણદોષનું કીર્તન કરવું; આ બધું અધઃપાતનું પૂર્વરૂપ છે. ગુણદોષનું ચિંતન પરમાર્થથી વિમુખ બનાવે છે.

દેવ, મનુષ્ય, અસુર અને પશુ એ પ્રત્યેકના કેટલા અંશો મારામાં છે એ અને તેની થતી વધઘટ પ્રતિક્ષણ તપાસતા રહેવું એ આત્મનિરિક્ષણ છે. આત્મનિરિક્ષા અધઃપાતથી રક્ષે છે.

ઇર્ષ્યા, સ્પર્ધા અને મત્સરની જગાએ હર્ષ, મૈત્રી અને દયાને સ્થાન અપાય તો કર્તવ્યના ઘણા અંશો સાધ્ય થાય છે.

ભ્રમોત્પાદક કાન્તા અને કનકમાં આસક્તિરહિત નર, નરાકૃતિ ભર્ગ છે. નર–મનુષ્યજ નારાયણ થાય છે! તે કેવળ શિશ્નોદરપરાયણ થઇ રહેવાથી નહિ, પણ આત્મપરાયણતાથીજ.

જીવિતૈષણા, ધનૈષણા, દારૈષણા અને લોકૈષણા આ ઇષણા-ચતુષ્ટયનો ત્યાગ તેજ ત્યાગ છે.

કર્મયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, રાજયોગાદિ ઘણા યોગ ગણાય છે, પણ સમત્વ યોગજ યોગ છે.

સ્વ સ્વરૂપનું અનુસંધાન તે ભક્તિ છે, અને અન્યથા રૂપના ત્યાગપૂર્વક સ્વરૂપસ્થિતિ તે મુક્તિ છે.

જો યાત્રી મનુષ્ય શરીરરૂપ તીર્થને પામી સાધનચતુષ્ટય સમ્પન્ન થવારૂપ તીર્થોપવાસ કરે, ઈષણાચતુષ્ટયના ત્યાગરૂપ ક્ષૌર કરાવે, જ્ઞાન ગંગાનું સ્નાન, તર્પણ અને પાન કરે, આત્મગત સર્વ ભૂતરૂપ તીર્થ દેવનું યથામિલિતોપચારથી પૂજન કરે, અભયનું દાન કરે, સત્યાવલંબીની નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિએ શ્રદ્ધા અથવા બુદ્ધિમાં સત્યાવધારણ એ શ્રદ્ધા ને શ્રદ્ધારૂપ શ્રાદ્ધ કરે, અહંમમત્વના પિંડ મૂકે, બ્રહ્મયજ્ઞમાં સર્વાર્પણરૂપ બ્રહ્મભોજ કરે અને શાન્તિરૂપ આશિષ પામે તેજ યાત્રીની યાત્રા સુફળ ગણાય.

હરિઃ ૐ

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

જ્ઞાન માત્રનું તાત્પર્ય.

સર્વ અભેદાકાર સમજી, રાગ-દ્વેષ ત્યજી પ્રાપ્તનો નિર્વાહ
આસક્તિ વિના કર્યાં કરવો ને કર્મનો ઉપભોગ
કરી લેવો એથાજ મુક્તિ થાય છે.

છાપનાર: નરભેશંકર જગજીવન દવે,
મનોહર પ્રેસ, બંદર રોડ—કરાચી.

પ્રકાશક: રેવાશંકર ગણપતરામ ભટ્ટ.
મદન ઝાંપા, ઉપલા ફળિયા—વડોદરા.